

A BALASSI-IMITÁCIÓ VÁLTOZATAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (szakmai zárójelentés, 2008. november)

T049283 számon nyilvántartott OTKA-pályázatunk középpontjában a XVII. századi magyar vers poétikájának vizsgálata állt, különös tekintettel a század második felének irodalmi termésére. E corpuson belül a korszakban tevékenykedő költők életművének ill. egyes verseinek a Balassi-hagyományhoz való viszonya képezte vizsgálatunk elsődleges tárgyát. Ennek értelmében az elmúlt években a Szegedi Költészettörténeti Kutatócsoport (*Balázs-Hajdu Péter, Fazekas Sándor, Hevesi Andrea, Ötvös Péter, Szilasi László, Vadai István*) a Balassi-hatás történetét vizsgálta a magyar költészetben, kitüntetetten a XVII. század második felében. A munka három ütemből állt: 1. anyaggyűjtés; 2. konferencia; 3. szövegkiadás.

I.

Az első ütemben (2006 végére) összegyűjtöttük és számítógépesen rögzítettük mindazokat a szövegeket, amelyek a vizsgált időszakban a leghatározottabban mutatják a Balassi-hatás jeleit 1.) metrikai értelemben (Balassi-strófa illetve annak variációi); 2.) az udvari típusú nőtisztelet tekintetében (különös tekintettel a virág-metaforikára); 3.) a konkrét, visszakereshető Balassi-idézetek terén (intertextualitás, applikatív citátumok, közhelytár-jellegű felhasználás). Forrásaink alapvetően két csoportra bonthatóak: a főrangú lírikusok szövegeire, illetve a XVII. századi Balassi-hatás populáris regiszterbe tartozó nyomaira.

A *főrangú lírikusok* (Listius László, Beniczky Péter, Esterházy Pál, Gróf Balassa Bálint) versei a versforma, a világgép és a poétikai, retorikai eljárások terén egyaránt szoros kapcsolatban állnak Balassi Bálint költészetével. Mégsem nevezhetjük ezt a költészeti vonulatot epigonköltészetnek, hiszen elsősorban dekompozícióról, lebontásról és újraépítésről van szó. E tekintetben különösen fontos a *cento* eljárásának használata Esterházy Pál költészetében. A nagyfokú intertextualitás (vándorstrófák, kompilációk) miatt ebbe a csoportba sorolhatóak Beniczky Péter művei is. Az *Istenes énekek*, illetve a *Magyar Ritmusok* kiadás- és hatástörténete önálló problémakör. A Beniczky-életmű szorosan összefügg Nyéki Vörös Mátyás költészetével: a Balassiéhoz hasonló alapossággal aknázza ki, idézi és dekonstruálja azt. Ebből következően Beniczky költészetének bemutatása csak a megelőző korszakok vizsgálatával kiegészítve, annak függvényében mutatható be. Hasonlóan bővebb problémakört jelent Esterházy Pál életműve is: ő (Listius László versei mellett) elsősorban Zrínyi Miklós verseit dekomponálta, idézte, alakította át. Mindennek következtében az eddigi munka során az említett szerzők (Nyéki Vörös Mátyás, Beniczky Péter, Listius László, Gróf Balassa Bálint, Esterházy Pál, Zrínyi Miklós) életművének szempontunkból releváns részeit maradéktalanul digitalizáltuk, textológiai felülvizsgáltuk, és némely ponton új keletkezéstörténeti, filológiai elméletek kialakítására is sor került. Ezen felül (Fazekas Sándor sikeresen megvédett PhD-értekezése mellett, annak nagyszabású függelékeként) immár rendelkezésünkre áll digitalizált formában a *Sebes agynak késő sisak* című mű teljes, annotált szövege is, amely - az eddigi szempontokon túl - számos, további vizsgálatokat követelő példát szolgáltat Balassi költészetének mindezideig keveset vizsgált, politikai és propagandisztikus célzatú felhasználására is.

A XVII. századi *Balassi-hatás populáris regiszterű nyomai* közül leginkább a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 3. kötetében közölt anyagot (*Szerelmi és*

lakodalmi versek) tartjuk kiemelkedő fontosságúnak: a szerteáradó és hatalmas területeken, gazdagon dokumentálhatóan popularizálódó Balassi-követés számunkra fontos, szűkebb időhatárai között elsősorban erre a gyűjteményre koncentráltunk. A kötetben fellelhető valamennyi szöveget (1-282.) kereshető formában digitalizáltuk. A munkanyagok (korlátozott felhasználói kör számára: jelszóval védetten) immár hálózati formában is hozzáférhetőek: <http://kiskacs.uw.hu> (password: *macska33*).

II.

A második ütemben (2007 végére) folytattuk az anyaggyűjtést: a corпуст részben tovább bővítettük (a *Madách–Rimay-kódexek* szövegeinek ekkor megkezdődő digitalizálásával – Balázs-Hajdu Péter munkája), részben pedig, a felgyűlt kutatási eredmények hatására, szűkítettük is. Első változatban ekkor immár rendelkezésünkre állt egy olyan digitális szöveggyűjtemény (Hevesi Andrea munkája), amely a legfontosabb metrikai, ideológiai illetve retorikai példák mellett elsősorban a (szó szerinti pontosságú vagy megváltoztatott formájú) Balassi-citátumokra koncentrált: egymással összekapcsolva hozta az adott Balassi-szövege(ke)t, illetve azok XVII. századi (döntően: közköltészeti jellegű) visszhangjának nyomait.

Vállalt munkatervünk szerint a második időszak fő feladata kutatási eredményeink tudományos konferenciákon (köztük egy nemzetközi konferencián) történő közzététele és megvitatása volt. Bár az eredetileg Szegedre tervezett nagy konferencia, rajtunk kívül álló okok (az alkalmas időpontok egyeztetetlensége) miatt a tervezett formában végül is nem jöhetett létre, vállalásunk döntő mozzanata: eredményeink tágabb, nemzetközi kontextusokra is kiterjedő forgalmazása maradéktalanul megvalósult. Kutatócsoportunk tagjai több olyan tanulmányt készítettek el illetve adtak elő, amelyek immár e tapasztalatok birtokában készíthetők elő a harmadik évre tervezett részletes téma-kidolgozást. A tervezett szegedi konferencia nemzetközi funkcióit elsősorban egy három napos kolozsvári tanácskozás vette át: ezen Ötvös Péter, Szilasi László és Vadai István ismertették s tették vita tárgyává a Szegedi Költészettörténeti Kutatócsoport pályázatának legújabb kutatási eredményeit (*Balassi és a XVII. század költői*, tudományos tanácskozás, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem, 2007. április 19-21., kolozsvári vendéglátó: Egyed Emese). Pécsi kollégáinkkal (Bartók Istvánnal, Jankovics Lászlóval és Pap Balázssal) gyakorlatilag folyamatosan intenzív munkakapcsolatban vagyunk: 2007 folyamán (majd később, 2008-ban is) összesen tucatnyi alkalommal tartottunk velük pályázatunk tárgykörében egy-egy napos tanácskozást Pécsen (szegedi résztvevők: Balázs-Hajdu Péter, Fazekas Sándor, Hevesi Andrea, Ötvös Péter, Szilasi László, Vadai István). Emellett a 2007-es év során kutatócsoportunk tagjai rendszeres előadói voltak az MTI ITI hagyományos szerdai vitaüléseinek (2007. február 28.: Fazekas Sándor: *Sebes agynak miért késő a sisak? Rusdorf és Prágai*; 2007. március 28.: Szilasi László: *A Fajtalan énekek tartalomjegyzéke*; 2007. június 27.: Ötvös Péter: *Diadalív a Duna-parton. Egy íróbarátság rövid története*), továbbá – viszonylag jelentős visszhangot kiváltó előadásokkal – résztvettek a kutatási témánkkal szerves kapcsolatban álló csurgói zsoltár-konferencián is (*A zsoltár a régi magyar irodalomban, tudományos konferencia*, Csurgó, 2007. május 24-26.: Szilasi László: *Miskolci Csulyak István és a 17. század eleji Rhodonthracius-fordítások*; Vadai István: *Solvirogram Pannonius*). A legutóbbi nemzetközi tanácskozáson Ötvös Péter képviselte kutatócsoportunkat (2007. október 16-21: *Die deutsche Sprache und Kultur in Siebenburgen*. Internationale Tagung, Sibiu [Hermannstadt, Nagyszeben], Ötvös Péter: „Zur förderung der Akademie in Alba Julia”. Schlesier in Siebenbürgen, 2007. okt. 18.). Kutatócsoportunk szakmai

önmegjelenítését a Balázs-Hajdu Péter készülő PhD-értekezésével (*A Madách–Rimay-kódexek*) és a Hevesi Andrea tervezett OTDK-dolgozatával (*Imitatio és applicatio a Balassi-követő közköltészeti darabokban 1632 után*) kapcsolatos rendszeres kutatási beszámolók és viták tették teljessé.

III.

A harmadik ütemben (2008 végére), az előző konferencia-év tanulságai nyomán, lassanként egyértelműen világossá vált, hogy hatalmas anyagunk az eredeti hipotézis alapján nem kezelhető megnyugtatóan. A Balassit követő szövegek a XVII. század második felében már nem rendezhetők párokba konkrét Balassi-szövegekkel. Az utóélet olyan utakon jár, amelyeken a követő-szövegek immár mindig több, mint egy Balassi-verssel tartanak szövegközi kapcsolatokat. A Balassi-corpus közhelyszótárrá történő radikális szétíródása az első generáció (Rimay János, Wathay Ferenc, Madách Gáspár – működésükről lásd Szilasi László: *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Humanizmus és reformáció 30. Budapest, Balassi, 2008.) letűnte után szinte rögtön megkezdődött. Legfontosabb kutatási eredményünk, úgy véljük, éppen ez: bebizonyosodott, hogy a Balassi-utóéletben a szoros *imitatio* (követés) központi szerepét a nyomtatott kiadások megindulása, 1632 után szinte azonnal, de a század közepétől bizonyosan, átveszi az *applicatio* (alkalmazás).

Jóllehet a Hevesi-féle imitációs adattár, amely kiinduló előfeltevéseink szellemében a (szó szerinti pontosságú vagy megváltoztatott formájú) Balassi-citátumokra koncentrált, s egymással összekapcsolva hozza az adott Balassi-szövege(ke)t, illetve azok XVII. századi (döntően: közköltészeti jellegű) visszhangjának nyomait, fontos, közlendő és érdeklődésre joggal számot tartó eredménynek tartjuk, ebben az értelemben az elkészült tanulmánykötet szövegei elsősorban mégis azt az utat dokumentálják és értelmezik, ahogyan kutatócsoportunk eljutott azokhoz a felismerésekhez, melyek következményeképpen a kezdetektől tervezett szövegkiadás végül is (az eredeti célkitűzésnek csak részben mondva ellent) egy fontos korabeli forrás, a *Madách–Rimay kódexek* kritikai igényű digitális kiadásának formájában valósult meg.

A *Madách–Rimay-kódexek* Madách Gáspár költői, fordítói, másolói tevékenységének egyedüli és csaknem kizárólagos dokumentumai. Anyaguk arról vall, hogy Madách Gáspár saját munkáin és mesterének, Rimay Jánosnak írásai (nem csak versek: napló, meditáció, ajánlólevél, etc.) mellett kész volt a legkülönbözőbb szövegeket rögzíteni, melyek között egyaránt akad nyomtatásban addig megjelent, de számos ismeretlen vagy a mai napig (permanensen) vitatott szerzőségű is. Rendezőelvnek most egyedül Madách ízlése látszik.

A kritikai kiadások szerzőközpontú gyakorlatából adódóan azonban ez idáig nem lehetett együtt látni ezt a költészettörténeti szempontból (is) releváns anyagot; forráskiadása mindeddig nem létezett. Ezért készítettük el most a <http://www.madach-rimay-kodex.hu> címen található hálózati kiadást, amely egymás mellett tartalmazza a kódexek teljes fakszimiléjét, annak betűhű és (keresővel ellátott) modern átiratát, valamint egy kísérőtanulmányt (a szövegforrások lelőhelyeinek, bibliográfiai adatainak, az alapszöveg kiválasztásának, a közlés elveinek, a keletkezés idejének és körülményeinek ismertetésével) és (szorosan vagy tágabb összefüggéseiben) érintkező tanulmányokat is. Az átiratokat szövegkritikai jegyzetapparátus kíséri, ez magában foglalja az összevetést a korábbi kiadások olvasataival.

A textológiai alaptételben, mely szerint az átirat sohasem lehet tökéletes, szándékaink szerint éppen a benne rejlő megengedést próbáltuk kihasználni, vagyis lehetőséget adni a folyamatos tökéletesedésre. A honlap látogatóinak ezért módjukban áll legjobb tudásuk szerint hozzászólni. A regisztrált felhasználók hozzászólásait az oldal munkatársai figyelemmel kísérik, válaszolnak a beérkező kérdésekre, és elfogadják az arra érdemes javaslatokat.

A munkálatok a továbbiakban folytatódnak. Tervezzük a kapcsolódó anyagok fakszimile közlését és átírását, készülöben vannak a tárgy- és szómagyarázatok, valamint verstani mutatók. Egy későbbi változatunk pedig már lehetővé tenné akár a szövegek sztochasztikus olvasását, vagy a (forrástól eltérő, pl. a kritikai kiadások logikáját követő, vagy egyéni beállításokon alapuló) verssorrend megválasztását is.

A tanulmánykötet, az imitáció elméleti kérdéseinek több szempontú körüljárása után, a hagyományozódás textológiai problémái, a legfontosabb közel-kortárs követők, az elő- és utóélet konkrét vizsgálata, ill. a német kontextusok bevonása köré rendezi anyagát. A (terveink szerint a továbbiakban is folyamatosan gyarapodó) gyűjtemény jelen pillanatban érvényes tartalomjegyzéke a következő.

A Balassi-követés a XVII. század második felében (tanulmánygyűjtemény)

I. Oidipusz és Ábrahám

1. Ötvös Péter: *Balassi*
2. Szilasi László: „Egyike is kétség” (az irodalmi Ábrahám-komplexumról)
3. Balázs-Hajdu Péter – Hevesi Andrea – Ötvös Péter – Szilasi László: *Anüté (Élőt gyászversben dicsőíteni: egy irritálóan rejtélyes Greiffenberg-szövegről)*

II. Stemma

1. Szilasi László: *A Fajtalan énekek tartalomjegyzéke (A Balassa-kódexnél korábbi Balassi-kompozíciók nyomai a hagyományozódás szövegeiben)*
2. Fazekas Sándor: *Che vol dire, édes Péterem? (Madách levele: egy mellékesnek látszó apróság)*
3. Fazekas Sándor: *Az erdő ritkítása? (Kísérlet egy sokismeretlenes egyenlet redukciójára)*

III. Madách és Prágai

1. Szilasi László: *Laudátorok vituperátora (Kritikátlan Balassi-imitációk kritikai imitációja Madách Gáspár költészetében: a Balassa János éneke sólymocskájárul című vers példája)*
2. Fazekas Sándor: *Egy röplap-átirat tanulságai (Madách földrengés-versének forrásvidéke)*
3. Fazekas Sándor: „A soknyelvű tolmács” (A Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj- és eszmetörténeti jellemzői – PhD-értekezés)

IV. Előélet - utóélet

1. Szilasi László: *Elocutio-tilalom és interpretatio-parancs (Az eszközök korábbi sorsa: történetmondás és képes beszéd XVI. századi közepi magyar nyelvű vallásos históriákban)*
2. Szilasi László: *Az ítélet sürgetése (A panasz retorikája: szemrehányás és bevádolás XVI. századi panasz-versekben)*
3. Szilasi László: *Hajlam a búra (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben)*
4. Ötvös Péter: *A Ferendum et sperandum és Illésházy István*
5. Fazekas Sándor: *„Obsidio Szigetiana” Meditáció a Zrínyiász magyar címadása kapcsán*
6. Ötvös Péter: *Balassi németül*

V. Német kontextusok

1. Péter Ötvös: *Kirche und Worttempel (Bemerkungen über die inspirierte Sprache der Dichtkunst)*
2. Ötvös Péter: *Martin Opitz (1597-1639)*
3. Szilasi László: *Egy Kolroß-vers XVII. század eleji magyar fordításai (A Kazinczy-paradigma ősfarmája: az Oppenheimeri énekeskönyv)*